

Képi sémák és határozóragok

A határozóragok szemantikai leírása nem tárgya az összefoglaló jellegű, magyar jelentéstani munkáknak (Kiefer 2000, Pethő 2004), és a Magyar Grammatika (Keszler szerk. 2000) sem foglalkozik behatóbban vizsgálatukkal. Így az olyan kérdések, hogy mit jelent a *-ban/-ben* vagy a *-tól/-től* rag és az általuk jelölt mondattani viszony, valamint az, hogy milyen helyzetben használjuk őket, megválaszolásra várnak. Ez a tanulmány – a vizuális téri orientáció jellemzőit alapul véve – a térbeli viszonyok jelölésére szolgáló irányhármassági határozóragok szemantikai vizsgálatával foglalkozik. Az elemzés azon az összefüggésen alapul, hogy ahogyan a látás során a látótérben észlelt térbeli viszonyokat egymáshoz képest határozzuk meg (pl. a *le* irány csak a *fel* irányhoz viszonyítva értelmezhető és fordítva), úgy az ezeket jelölő határozóragok is egy szemantikai rendszerbe szerveződnek, jelentésük egymáshoz képest definiálható. A térbeli relációk észlelése elsősorban a vizuális úton nyert információkra támaszkodik, perceptuális képi sémákat hozva létre, amelyek markáns, rendező erővel bírnak az egyes ragok szemantikai struktúrájában. A dolgozat a határozóragok jelentésszerkezetében megjelenő legfőbb (TARTÁLY, FELÜLET, FORRÁS–ÖRVÉNY–CÉL, KAPCSOLAT) képi sémákat tekinti át.

Kulcsszavak: irányhármassági határozóragok, kognitív szemantika, perceptuális képi sémák, sémaszerkezet, testesültség/embodiment

1. A vizuális téri orientáció nyelvi vonatkozásai

A határozóragok szemantikai vizsgálatában kiemelt jelentőséggel bírnak a térbeli viszonyok észlelésének és értelmezésének jellemző vonásai, sajátosságai, hiszen világról alkotott tudásunk, elvont fogalmaink megértése és nyelvi kódolása nagymértékben testi tapasztalatokon alapszik. Ezen belül is hangsúlyosak a taktilis, kinetikus és vizuális úton szerzett információk. Ez utóbbiak, és maga a látás, már csak azért is meghatározók, hiszen a térbeli orientáció képessége nem velünk született, hanem gyermekkorban kerül elsajátításra, és ennek egyik elengedhetetlen aktuusa a tárgyak mozgásának szemmel való követése (Pléh–Vinkler–Kálmán 1996; Pléh 2003: 8).

A két szem összehangolt mozgása révén kialakult térlátás teszi lehetővé számunkra azt, hogy a tárgyakat ne csak kiterjedésükben, hanem mélységükben is érzékelni tudjuk. A térlátás „csúcsteljesítményétől” azonban az információk észlelt mennyisége jóval elmarad, ugyanis az emberi szem befogadóképessége korlátozott, az őt körülvevő térnek nagyjából a felét képes vizuálisan érzékelni, és annak is csak a középső részéről (a látótérről¹) tud pontos képet kialakítani. A látás során két agyi feldolgozó rendszer működik együtt: az egyik azzal foglalkozik, hogy a mozgást segítse és a térben pontos koordinátákat adjon ehhez („hol”), a másik pedig a tárgyak maradandó tulajdonságainak feltérképezésével, a tárgyfelismeréssel („mi”) foglalkozik (Sekuler 2000, Pléh–Király–Lukács–Racsmány 2003: 9–10).

A finomabb formai felbontású „mi”-rendszer, és az elnagyoltabb formai felbontású, inkább hely- és mozgásérzékeny „hol”-rendszer kettősségére figyelt fel Jackendoff és Landau (1993),

¹ A látótér a térbeli irányoknak az az összessége, amelyben a nyugalomban lévő, előre tekintő emberi szem valamely tárgyat észlelni képes (Sekuler 2000).

melynek kapcsán vizsgálataikban arra jutottak, hogy a látórendszerhez hasonló, kettős rendszer működik a nyelvben is, így másképpen kerülnek nyelvileg kódolásra a tárgyak, és máshogyan a közöttük lévő térbeli viszonyok. Kutatásaik alapján a „mi”-rendszer a világ tárgyainak, dolgainak a nevét tartalmazza, ahol az azonosítás forma és alak szerint történik, ezáltal megkülönböztethető tartályszerű, illetve felületszerű tárgyak. Ennek igazolásaképpen Pléh Csaba és munkatársai kísérleteikben a gyerekek téri orientációját vizsgálva azt találták, hogy a gyermekek kitüntetetten kezelik a tartály jellegű, illetve a felületszerű tárgyakat (Pléh–Vinkler–Kálmán 1996, Pléh 2001), tehát a BENNE és a RAJTA típusú viszonyokat.

A „mi”-rendszer nyitott, nagyszámú elemmel rendelkező tartomány, és a formaérzékenységből kifolyólag képessé tesz minket arra, hogy apró eltéréseket is érzékelni tudjunk a tárgyak között, pl. képesek vagyunk megkülönböztetni az inget, a blúzt és a pulóvert egymástól, holott funkciójukat tekintve mindegyik ruhadarab, és felsőruházati, öltözködési célokat szolgálnak. A „hol”-rendszer zártabb, és jóval kevesebb elemszámmal rendelkezik. Ennek az az oka, hogy a téri kifejezések korlátozott információs tartalmuknál fogva csak a tárgyak alapvető formai jellemzőit kódolják (tartályszerű, felületszerű), és inkább térbeli pozícióik meghatározására, mozgásuk jellemzőire (irány, sebesség, jelleg) koncentrálnak, de egyéb metrikus részletekre már nem (pl. mennyire mélyen van valami valamiben, vagy mekkora távolságra ment valami egy másik tárgy mögé) (Pléh 2001, Pléh 2003, Jackendoff–Landau 1993).

A térbeli relációkban szereplő objektumokat többféleképpen érzékeljük attól függően, hogy milyen természetű térbeli viszonyról, mozgásról van szó. A térbeli relációkban résztvevő dolgok alapvetően kétféle szerepben tűnhetnek fel: lehetnek stabil (S) vagy mobil (M) helyzetűek. A stabil és a mobil helyzet meghatározása nem előre kijelölt, azaz elsősorban a két tárgy egymáshoz való viszonya, ill. az adott térbeli reláció dönti el, melyik objektum lesz a stabil, és melyik a mobil. A térbeli észlelés ennek ellenére mégis részben szabályozottan működik, mert vannak olyan általános érvényű észlelési szabályok, amelyek segítik és felgyorsítják az adott térbeli reláció perceptualizálását. Ilyen szabály például az, hogy a térbeli relációban szereplő objektumok észlelésekor rendszerint a stabil objektumhoz képest határozzuk meg a mobil objektumot. Például *Az asztal alatt van a labda* mondatban az *asztal* a stabil objektum és a *labda* a mobil objektum, grammatikailag kifogástalan mondatként szemantikailag is elfogadható, ám *A labda felett van az asztal* mondat – még ha grammatikailag megfelelő is lenne – szemantikailag nem fogadható el.

Nemcsak az objektumok közötti relációk, hanem az őket jelölő határozóragok esetében is különbséget tehetünk közöttük az ábrázolt mozgás típusa szerint. Vannak olyan ragok, melyek egy eseménysorból kiragadott mozzanatot jelölnek, így „állóképeként” egy állapotot, helyzetet jelölnek. Az ezt kifejező ragok a **dinamikus ragok** (D_r), amelyek *ott-levést* fejeznek ki. Idetartozik a belső helyzetekre vonatkozó *-ban/-ben*, a külső helyzeteket jelölő *-n/-on/-en/-ön*, és az objektumok közötti távolsági viszony kifejezésére szolgáló *-nál/-nél*. Az **akcióragok** (A_r) ezzel szemben teljes mozgássorokat tartalmaznak a jelentésszerkezetükben, amelyekből gyakran az egész mozgássornak csak egy része lesz hangsúlyos. Idesorolható például a belső irányultságú *-ba/-be* és *-ból/-ből*, melyek a belső helyviszonyok létrejöttének, fenntartásának és megszűnésének mint eseménysornak egy-egy fázisait jelölik, a *-ba/-be* a viszony létrejöttét, a *-ból/-ből* pedig a megszűntét. Idetartozik a külső irányultságú *-ra/-re* és *-ról/-ről*, amelyek a külső helyviszonyok létrejöttének, fenntartásának és megszűnésének egy-egy fázisát jelenítik meg, valamint az objektumok közötti távolsági viszony létrejöttének, fenntartásának és megszűnésének mint eseménysornak kifejezésére szolgáló ragok: a *-hoz/-hez/-höz* és *-tól/-től*.

A magyar nyelv határozórag-rendszere szemantikailag egy igen összetett térbeli hálózatot képes ábrázolni. A térbeli viszonyok megkülönböztetése árnyalt, így az egyszerű, szembenálló

kettősségen túl (BELÜL/KÍVÜL) a hármasság jegyében sokkal bonyolultabb és finomabb hely- és viszonymeghatározás is lehetővé válik (BELÜL/KÍVÜL/KÖRÜL):

Mozgás intenzitása		Dinamikus rag (D _r)	Akciórag (A _r)	
Mozgás iránya, helyzete			közeledés (+)	távolodás (-)
Helyzetjelző rag	Belső helyzet	-ban/-ben	-	-
	Külső helyzet	-n/-on/-en/-ön	-	-
Irányjelző rag	Belső irány	-	-ba/-be	-ból/-ből
	Külső irány	-	-ra/-re	-ról/-ről
Viszonyjelző rag		-nál/-nél	-hoz/-hez/-höz	-tól/-től

1. ábra: Az irányhármassági határozóragok szemantikai csoportosítása

A határozóragok az általuk jelölt térbeli kapcsolatok alapján lehetnek irányjelzők, helyzetjelzők és viszonyjelzők. Az **irányjelző ragok** a mozgás irányát jelölik a mozgó, azaz a mobil objektum felől nézve:

- (1) *A könyv az asztalról leesik.*
M   S A_r

A *-ról/-ről* rag (A_r) a stabil objektumot jelölő névszóhoz kapcsolódott az (1) mondatban, ami alapján feltételezhető, hogy a határozórag névszó mellé kerülésekor lehorgonyozza az ábrázolt térbeli reláció nézőpontját, azaz kapcsolódásával kijelöli, hogy a mondatban szereplő névszók közül melyik a stabil objektum, ugyanis a rag alakilag ehhez kapcsolódik. Az irányjelző határozóragok fontos jellemzője, hogy az ábrázolt térbeli reláció nem fordítható meg ugyanannak a határozóragnak a másik névszóhoz való illesztésével. Azaz nem mondhatjuk, hogy *A könyvről leesik az asztal*, mert ez a mondat mást jelentene. Névutóval való helyettesítése szintén nem lehetséges, mert a rag dinamikus jellegét a névutó tudja egy az egyben visszaadni. Ha azt mondjuk, *A könyv az asztal alatt van*, itt a névutó csak a határozórag által kifejezett eseménysor következményét tudja megjeleníteni. Az irányjelző határozóragok jelölhetnek belső és külső irányba történő mozgásokat, amelyeknél a stabil objektum határa egy kiemelt térbeli pont, ugyanis a belső irányjelző ragok (*-ba/-be*, *-ból/-ből*) esetében a mozgássor tartalmazza a stabil objektum határán való átlépést, ahol fizikálisan a mobil objektum a stabil objektum belső felével érintkezik. A külső irányjelző ragok (*-ra/-re*, *-ról/-ről*) esetében nem történik határátlépés, az érintkezés fizikálisan a stabil objektum külső oldalán /felszínén valósul meg.

A **helyzetjelző** ragok pillanatnyiségüknek fogva nem tudnak teljes eseménysorokat jelölni, csupán állapotokat, helyzeteket. Ezek közül is kétfélet: belső és külső pozíciójú ottléteket:

- (2) *A könyv az asztalon hever.*
M   S D_r

Az *-on/-en/-ön* statikus rag a stabil objektumhoz kapcsolódik a (2) mondatban, mellyel kijelöli a térbeli szituáció viszonyítási objektumát. A rag tehát nem kerülhet a mobil objektum mellé, hiszen akkor már mást jelentene a szerkezet: *A könyvön hever az asztal*. Ha tehát csupán nézőpontot szeretnénk váltani a mobil és a stabil objektum között, annak kifejezése névutós szerkezettel lehetséges:

- (3) *A könyv alatt van az asztal.*
           S   N   M

A (3) mondat esetében is a mobil objektumot jelölő névszó marad határozórag nélkül, a stabil objektumot jelölő névszó viszont névutót (N) kap. Ennek ellenére a fenti mondat mégsem fogadható el, mert – bár grammatikailag kifogástalan – nem teljesíti azt a szabályt, amely a térbeli relációkban résztvevő objektumot észlelésére vonatkozik, azaz hogy a stabil objektum szemszögéből konceptualizáljuk a mobil objektumot és nem fordítva.

A **viszonyjelző ragok** nem a mozgás irányát, hanem a stabil és a mobil objektum egymáshoz való viszonyát, térbeli elhelyezkedését jelölik. Éppen ezért itt a határátlépés létrejötte bizonytalan, ugyan nem zárható ki, de nem is kerül megerősítésre:

- (4) *A fa a ház**nál** van.*
           M   S D_r

A (4) mondatban a mobil objektum (*fa*) nem mozog, mégis mobil helyzetűnek észleljük a *ház*hoz képest, a mozgás ugyanis nem kizárólagos feltétele a mobil objektum szerepkörének. A *-nál/-nél* viszonyjelző rag megjelenésével nem adható meg pontosan térbeli helyzete, vagyis hogy a *ház* mellett, előtt, mögött áll a *fa*, illetve azt, hogy mekkora távolságra található attól. Kizárólag annyi tudható biztosan, hogy statikus/ nyugvó helyzetben a *ház* közelében van. A nézőpontváltáshoz viszont itt használható ugyanaz a határozórag (*-nál/-nél*):

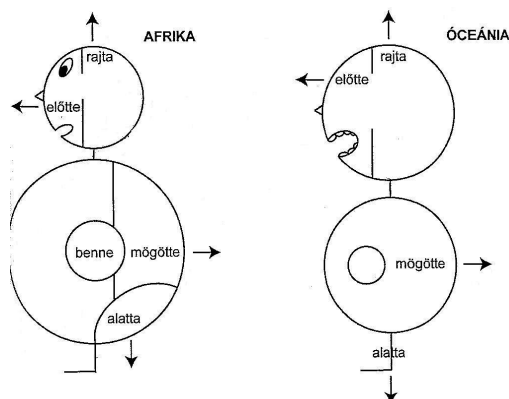
- (5) *A ház a fán**nál** van.*
           M   S D_r

Amíg a (4) mondatban a mobil objektum a *fa* volt, a (5) mondatban ez a *ház* lett. Ez azt jelenti, hogy a (5) mondat beszélője a házat akarta valamely okból hangsúlyozni (pl. hely keresésekor, a könnyebb felismerés érdekében) az adott térbeli relációban. Emiatt a térbeli objektumok észlelési alapszabálya felülíródott, és nyelviileg a *ház* kapta a mobil objektum szerepét, a *fa* pedig a stabilét. Ezt pedig ugyanaz a határozórag (*-nál/-nél*) ki tudta fejezni a másik névszó (*fa*) mellé kerülésével.

2. Testséma és képi séma

Amíg a térbeli viszonyok érzékelésénél az érzékszerveink működéséből fakadó sajátosságok meghatározóak, addig a határozóragok jelentését nemcsak ezek a fizikális tényezők befolyásolják. Az természetesen igaz, hogy a térbeli viszonyok nagyjából megegyeznek az egyes nyelvek beszélői számára, de ezek észlelése és leképezése eltérést mutat, ami előidézheti a nyelvi kifejezésekben az eltérő vonzatok megjelenését is. Erre egy szemléletes példa Heinének az a vizsgálata, amelyben a tér konceptualizációjával foglalkozott (Heine 1995). Köztudott, hogy a térbeli viszonyok elvont rendszerét alapvető fizikai és testi tapasztalataink által értjük meg (embodiment, Lakoff–Johnson 1980, Kövecses 2005), ezért Heine az afrikai és a csendes-óceáni szigetvilág nyelveit vizsgálva az öt alapvető térbeli viszony (RAJTA, ALATTA, ELŐTTE, MÖGÖTTE ÉS BENNE) segítségével szemléltette, hogy milyen eltérések lehetnek a téri viszonyok leképezésekor az egyes nyelvek között (Heine 1995: 120–124). Ebben a vizsgálatban egyértelműen igazolódott, hogy a téri viszonyok megértéséhez forrástartományként az emberi test szolgált. A 2. ábra alapján látható, hogy amíg a térbeli viszonyok értelmezésében az afrikai nyelvekben kiemelt

jelentőséggel bírt a szem vagy a has/gyomor, addig ezek a testrészek nem voltak különösebben fontosak az óceániaiak számára.

2. ábra: Térbeli viszonyok konceptualizációja az emberi test mint forrástartomány által (Heine 1995: 128, Kövecses–Benczes 2010: 99)

Hasonló a helyzet a fogakkal, ami viszont az óceániai beszélők esetében volt meghatározó testrész. A térbeli viszonyok értelmezésénél a legnagyobb eltérés a BENNE és az ALATTA viszony esetében mutatkozott, ugyanis az ALATTA viszonyt az afrikai beszélők a testükön a fenék/ hátsó rész tájékához kötötték, míg az óceániai beszélők a láb régiójához. A BENNE viszonyt az afrikai beszélők a has/gyomor régiójához asszociálták, az óceániaiak viszont nem egyetlen testrészhez, hanem többhöz – fog, has/gyomor, szív, máj, belek – kötötték (Heine 1995: 127).

A téri viszonyok eltérő értelmezéséből eredő nyelvi különbségek azonban sokkal szembetűnőbbek olyan helyzetek leírásakor, amikor nem konkrét helyviszonyokról van szó, hanem azok metaforizációjáról. Pl. a magyar *összead* és az angol *sum up* esetében az angol beszélők a sokaságból való kiemelést (*fel* irány), míg a magyar beszélők az egy helyre kerülés mozzanatát tartották fontosnak (Fazakas 2007: 15–16).

A térbeli viszonyok eltérő módon való nyelvi reprezentálása az emberi test eltérő képi sémáját is feltételezi. A **testséma** valójában a test és a környezet, valamint a test egésze és részei között fennálló térbeli relációk leképezése, és ezeknek az információknak egy funkcionális egységbe való rendeződése. Ez a mentális leképezés több érzékelési tapasztalatnak az eredménye, ugyanis amíg a testfelszín sémájáról taktilis-motoros, vizuális információkat nyerünk, addig ezzel egy időben észleljük a különböző testhelyzeteket, testmozgásokat, belső állapotokat is. Ezek összeszerveződése, vizuális testmodellé válása, vizuális tükröződése hozza létre a tudatban a testsémát (Porkolábné 1988). Shaun Gallagher az előbbi, összefoglaló jellegű meghatározást tovább pontosítván felhívta a figyelmet arra, hogy szükséges egymástól elkülöníteni a **testkép** és a **testséma** fogalmát (2005: 87–94). Ugyanis amíg a testséma koherens és holisztikus jellegű, nem-tudatos működésű, anonim módon funkcionál, addig a testkép tudatos működésű, tartalmához érzelmi és értékeli elemek is járulhatnak, az adott személy tudatában van saját teste birtoklásának, melyet absztrakt módon, akár részleteiben is képes érzékelni (testrészek). Gallagher (2005) szerint a testséma igen komplex szerkezetű, és további két részből áll: beszélhetünk egy elsődleges testsémáról és egy másodlagos testsémáról (Gallagher 2005, Vignemont 2006). Az elsődleges testséma az alapvető információkat, paramétereket tartalmazza, úgy mint forma, alak, méret stb. A másodlagos testséma viszont a test működésével és használatával kapcsolatos információkat tartalmazza, amely úgy működik, akár egy funkcionális testtérkép (Vignemont 2006: 3–4). A testséma holisztikus és nem-tudatos jellege

miatt a térbeli tájékozódáshoz tartozó információk mentális létrehozásában is feltételezhetően részt vesz.

A testséma kérdésköréhez kapcsolódik a fogalomalkotásnak az a tapasztalati alapú motivált-sága, ami **testsültség** vagy **embodiment** néven vált ismertté a nyelvi kifejezések tekintetében (Lakoff–Johnson 1980). A testesültség fontos szerepet játszik a térbeli viszonyok leképezésekor, illetve a világban található dolgok kategorizálásakor. A testi tapasztalatok által létrejövő konceptuális kategóriák a képi sémák, amelyek testi tapasztalatokból származó hatások leképeződései az elme számára, s amelyek alapján más, akár elvont fogalmat is kategorizálunk. A képi sémák csak a legalapvetőbb információkat tartalmazzák a megjelenítendő dologról vagy viszonyról, ilyenek pl.: TARTÁLY, FELÜLET, KAPCSOLAT, FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL, RÉSZ–EGÉSZ, CENTRUM–PERIFÉRIA, stb. (Lakoff 1987). A képi sémák megjelennek az egyes határozóragok jelentésében, így azok képessé válnak arra, hogy megmutassák, a világ dolgai, tárgyai miként és hogyan ábrázolódnak a megismerés szintjén. Például a KI és BE irányokat tartalmazó nyelvi kifejezés esetében a TARTÁLY képi séma jelenik meg, így a magyar beszélők a *-ba/-be*, *-ban/-ben*, *-ból/-ből* ragok közül választanak, és a *be*, *bele* igekötőket, valamint *belé*, *benn*, *belőle* határozószókat használják (Fazakas 2007: 14). A különböző határozóragok nyelvi szerkezetekben való megjelenése tehát szabályszerűséget mutat, és jelentésük alapján az alábbi metaforákhoz kapcsolódnak:

- A.) TARTÁLY: *-ban/-ben*, *-ba/-be*, *-ból/-ből*
- B.) FELÜLET: *-n/-on/-en/-ön*, *-ra/-re*, *-ról/-ről*
- C.) KAPCSOLAT: *-nál/-nél*, *-hoz/-hez/-höz*, *-tól/-től*, *-ig*, *-nak/-nek* (dat.), *-val/-vel*

Az egyes ragok jelentésszerkezete azonban ennél jóval összetettebb, hiszen egyszerre több sémát is tartalmazhatnak, így pl. a *-ba/-be* rag esetében a TARTÁLY mellett a szemantikai struktúra fontos eleme még a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL metaforából kiemelődött *cél* rész, vagy az *-ig* rag esetén a KAPCSOLAT metafora mellett a KIINDULÓPONT–VÉGPONT metaforából kiemelődött VÉGPONT.

3. Megközelítési módok

A határozóragok mondatba kerülésekor a szemantikai vizsgálat kikerülhetetlen része a vonzatok jelentéstani működésének kérdése, annál is inkább, hiszen ez az a pont, amellyel a leíró nyelvészeti munkák eddig keveset foglalkoztak: hogy szemantikailag miért épp az adott vonzat szerepel az ige mellett. A leíró nyelvészeti munkák ugyan nem azon az állásponton vannak, hogy a vonzat véletlenszerűen járul az igéhez, hiszen ezt egy, a konvencionáltsággal összefüggő szinkrón levezethetlenségként titulálják, amely pedig a konstrukciók megszilárdulásából fakadt (H. Molnár 1969, Komlósy 1992, Keszler 2000), de a végeredmény mégis az, hogy nem sikerült közelebb jutni a vonzatok szerkezetbe kerülésének szemantikai oldalához. Ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a határozóragok és általában véve a toldalékok jelentéstani leírása fel sem merült témaként a tudományos elemzések számára, a leíró nyelvészek a fenti elemek grammatikai funkcióira koncentráltak. Az a szemlélet, amelyik a vonzatot rectumként hozzárendeli az igéhez (vagy más szófajú szóhoz), s ahol az igének külön-külön megvannak a saját vonzatai, nem teszi sajnos lehetővé azt, hogy szabályszerűséget fedezhessünk fel a vonzatok szemantikai használatában. A szabályszerűség keresésénél tehát abból kell kiindulnunk, hogy a vonzatok nem véletlenszerűen társulnak az igékhez, hanem mondatba kerülésük az egyes viszonyok észlelésétől, illetve a nézőponttól függ (Fazakas 2007: 13–14).

A ragok mondatba kerülésének irányító mechanizmusait Szilágyi N. Sándor két nagy csoportra osztotta. Szerinte léteznek a **nyelvi világ elemi egységeinek nyelvi észlelését előíró szabályok**,

amelyek alapján megnevezzük a dolgokat és az eseményeket a világban, és vannak a **nyelvi világ elemei közti viszonyok nyelvi észlelését előíró szabályok**, amelyek lehetővé teszik, hogy az adott kapcsolatot ne egyedi esetként, hanem általános helyzetként értelmezzük (Szilágyi 1996). Tehát az, hogy egy mondatban milyen vonzat jelenik meg az ige társaságában, sem az igétől, sem a vonzattól nem függ, hanem kizárólag attól, hogy mi az adott viszony nyelvi észlelésének a szabálya. Ez pedig azt is jelenti, hogy a vonzat elsősorban nem grammatikai, hanem sokkal inkább nyelvi észlelési probléma. Mivel a viszony állandóan fennáll, ezért ha azt ismerjük, akkor előre tudható, hogy milyen vonzat kerül majd az adott ige mellé (Fazakas 2007: 14). Például a *csalódik vkiben* kifejezés esetében azért a *-ban/-ben* rag kerül az ige mellé, mert az emberi érzelmek és állapotok jellemzően a TARTÁLY metafora segítségével képeződnek le, ahol saját testünk tartályként szolgál érzelmeink számára. Jogosnak tűnik ezek után az a kérdés, hogy ha a térbeli dimenzió azonos a különböző nyelvközösséghez tartozó beszélők számára, akkor mégis miért különböznek a vonzatok az egyes nyelvekben. A válasz erre megint csak az eltérő látásmódban keresendő, amely a szakirodalomban *nézőpontként*, *perspektívaként*, *szemszöggént* is ismeretes. A téri kifejezések ugyanis mindig valamilyen referenciakeret mentén kerülnek leképezésre. A téri referenciakeret olyan kontextushoz igazított tudás, amely az adott szituációnak és a közlendőnek megfelelően egy **nézőpontot**, azaz egy viszonyítási keretet ad a téri kifejezések értelmezéséhez. A referenciakeret adja meg, hogy az adott kifejezés milyen téri viszonyt jelöl (Fazakas 2007: 15).

A térbeli viszonyok leírásakor három különböző dologhoz viszonyíthatunk, így a nézőpont lehet **beszélőcentrikus** (Levelt 2003: 134–136, deiktikus), **tárgycentrikus** (Levelt 2003: 134–136, intrinzikus) és **környezetcentrikus** (Levelt 2003: 134–136, abszolút). A **beszélőcentrikus** nézőpont esetében a beszélő saját helyzetéhez képest képezi le a térbeli viszonyokat, míg a **tárgycentrikus** nézőpontnál a téri viszony a relációban szereplő tárgyhoz viszonyítva kerül meghatározásra. A **környezetcentrikus** nézőpont esetében olyan, a szemléltől független (egyezményes) keretet alkalmazunk, mint például a gravitáció vagy az égtájak (Levelt 2003: 134–135). **Perspektíva** az, amelynek során észleljük a dolog-háttér viszonyt és a nézőpontot. A dolog-háttér viszony elsősorban a mozgás közbeni megfigyelt objektumok esetében játszik szerepet, míg a nézőpont a statikus helyzetben történő észleléshez kapcsolódik (Langacker 1987). Szilágyi N. Sándor a nézőponthoz hasonló értelemben **szemszöget** említ, amelynek során az egyik dolgot stabilabbnak észleljük a másiknál, így megkülönböztethetünk stabil és mobil dolgokat. Ezek mind a mozgást, mind a statikusságot kifejező mondatokban érvényesek (Szilágyi N. 1996). Amíg a perspektíva vagy szemszög a megfigyelő helyzetére és a dolgok térbeli elhelyezkedésére vonatkozik, addig a **látásmód** értékjelentést is hordoz, vagyis a beszélő viszonyulását, értékelését is sejteti (Fazakas 2007: 15).

4. Perceptuális képi sémák

A vizuális érzékelés során a szem az agy számára egyfajta „fényképezőgépként” működve képeket, lenyomatokat készít a világban lévő tárgyakról és a közöttük fennálló viszonyokról, melyeket aztán az elme perceptuális képi sémákban, modellekben tárol. A tárolás praktikussága okán ezek a képek azonban nem egy az egyben tükrözik a valóságban látott tárgyakat, hanem azoknak csupán elnagyolt, sematikus lenyomatait rögzítik. A világ dolgairól alkotott, tapasztalati úton létrejött mentális képek az információk értelmezésekor és tárolásakor elsődlegesek a szavakhoz képest. Ezek a mentális képek hasonlósági alapon kapcsolódnak a világ dolgaihoz, de a képek kidolgozottsága nem egyforma, vannak nagymértékben kidolgozott/összetett, illetve kevésbé kidolgozott/egyszerű sematikus képek. A sematikus kép vagy **képi séma** olyan, vázlatosan konstruált és mentális képekben tárolt információs modell vagy minta, amely más fogalmak

jelentésstruktúrájának alapját képezi (Kövecses–Benczes 2010: 133). A kognitív nyelvészetben a séma a sematikus képen túl a megismerés egy általános, ismétlődő és begyakorolt módja is egyben. A séma mint megismerési mód segíti a konstruálást a nyelvi kifejezések szemantikai struktúrájában. A séma működésekor az előhívott fogalom a gyakran társuló fogalmakat is aktíválja kisebb mértékben (Tolcsvai Nagy 2010: 38–40).

A képi sémák a perceptuális tapasztalatok sűrített „újraleírásai”, melyeknek az a feladata, hogy leképezzék a térbeli struktúrákat a konceptuális struktúrák számára (Oakley 2007: 215). Ezt azt jelenti, hogy mivel a képi sémák jellemzően tömörítettek, elvontak és vázlatosak, így alapvető dolgok, illetve viszonyok leképezéseiben, különböző fogalmak feldolgozásában működnek közre. Lakoff ezeket a tartományokat idealizált kognitív modelleknek nevezi (ICM), amelyek néhány elemből álló, strukturált egészként kiemelt jelentőséggel bírnak a térbeli tájékozódás és mozgás érzékelése terén (Lakoff 1987, Johnson 1987), egyfajta összekötő „hídként” funkcionálva a magasabb szintű megismerés számára (Amant–Morrison–Chang–Cohen–Beal 2006). Lakoff (1987) szerint a képi sémák jelentős mértékben befolyásolják fogalmi rendszerünket. Gondolkodásunk struktúrája (formája) tehát jelentős mértékben a térben való létezés testi tapasztalataira vezethető vissza, ahol a FOGALMI TÉR FIZIKAI TÉR nem egészen nevezhető fogalmi metaforának, hiszen térbeli, fizikai tapasztalataink adják fogalmi rendszerünk struktúráját „annak eredményeképpen, hogy a képi sémák rendszerét rávetítjük a *fogalmi rendszerre*” (Kövecses–Benczes 2010: 136–137).

A képi sémák kutatásában nagy eredményeket ért el Lakoff (1987: 267), aki a képi sémákat csoportosította. Ennek a rendszerezésnek a további finomítására Robert St. Amant és munkatársai vállalkoztak az alábbiakban (2006: 293):

TÉR:	hely, fent-lent, elől-hátul, jobb-bal, közel-távol, vertikálitás, centrum-periféria, egyenes irány, érintkezés/kontakus
ERŐ:	kényszer, torlasz, elterelődés, ellenerő, korlátozás, ellenállás, vonzás, képesség
TARTALMAZÁS:	tartály, kint-bent, felület, tartalom, tele-üres
MOZGÁS:	mozzanat, út
EGYENSÚLY:	tengely-egyensúly, kétoldali egyensúly, pontbeli egyensúly, egyensúlyozás
AZONOSSÁG:	egyezés, egymásra helyezés
SOKFÉLESEG:	egyesülés, kollekció, hasadás, ismétlődés, rész-egész, kapcsolat, tömegsúly
LÉTEZÉS:	eltávolítás, behatárolt terület, kör, objektum, folyamat, ágens

A fenti „katalógus” tematikusan rendezi a különböző sémákat, amelyek a jelentésükön túl a tartalmazott mozgások mennyisége alapján is elkülöníthetők. Ezek alapján Robert St. Amant és munkatársai három típusát különböztetik meg a képi sémáknak: vannak közöttük statikus, dinamikus és akciósémák. A **statikus sémák** nem tartalmaznak mozgássorokat, csupán különböző relációkat jelenítenek meg (Amant–Morrison–Chang–Cohen–Beal 2006: 292–295). Idetartozhat például a KAPCSOLAT séma, amely további sémákkal társulva megjelenik bizonyos relációk esetén, amiket a magyarban gyakran névutóval fejezünk ki, például:

KAPCSOLAT + ELTÁVOLÍTÁS :	<i>nélkül</i>
KAPCSOLAT + KÉTOLDALI EGYENSÚLY:	<i>szenben</i>

Ha a társuló séma maga is összetett, ilyenkor az összetett séma valamelyik elemének kiemelődésével újabb névutói jelentések alakulhatnak, például:

KAPCSOLAT + FENT–LENT:

felett

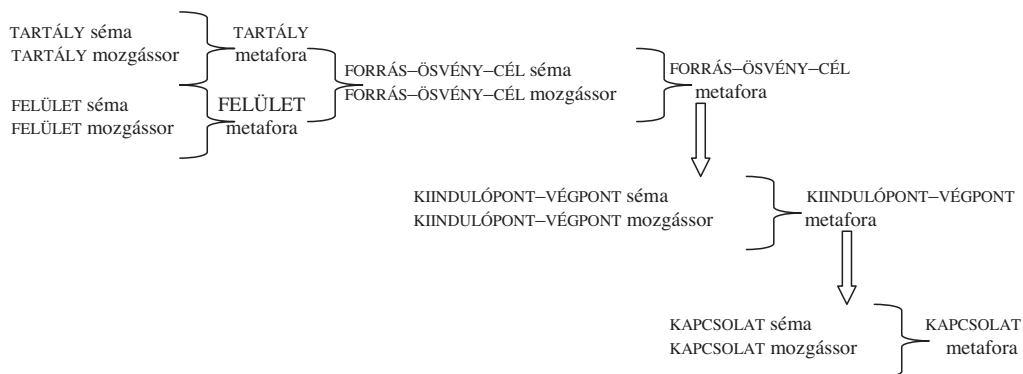
KAPCSOLAT + FENT–LENT:

alatt

A **dinamikus sémák** a teljes mozgássorok egy fázisából kiragadott állóképek, amelyek az adott fázis legjellegzetesebb és legkiemelkedőbb jegyeit tartalmazzák. Idetartozik például a TARTÁLY séma, amely megjelenik a BENNE helyzet fenntartását jelölő *-ban/-ben* rag jelentésszerkezetében. A BENNE helyzet mint komplex mozgássor három fázist tartalmaz: a helyzet létrejöttét, fenntartását és megszűntét. A *-ban/-ben* rag a teljes mozgássorból csak egy fázisra vonatkozik, a BENNE helyzet fenntartására, de jelentésszerkezetében megtalálható a BENNE helyzet mindegyik fázisa, tehát a BENNE helyzet létrejötté (a *-ba/-be* rag jelöli) és megszűnté is (*-ból/-ből* rag jelöli).

Az **akciósémák** nemcsak tartalmazzák teljes eseménysorokat, de képesek is kifejezni azokat, és így több dinamikus sémából épülnek fel. Idetartozik többek közt a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL SÉMA (F–Ö–C), amely fontos résztvevője több akciórag jelentésszerkezetének. Így például a F–Ö–C séma a TARTÁLY sémához kapcsolódva megjelenik a TARTÁLY akcióragok jelentésszerkezetében (*-ba/-be* és a *-ból/-ből*), csak amíg a *-ba/-be* ragnál a F–Ö–C sémából a CÉL sémarész emelkedik ki, addig a *-ból/-ből* esetében a FORRÁS.

Az elemzés további részében tárgyalásra kerülő, és a térbeli relációkhoz legszorosabban kapcsolódó képi sémák, illetve a rájuk visszavezethető fogalmi- és iránymetáforák a következők:

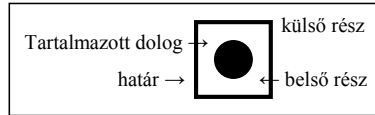

A TARTÁLY séma és TARTÁLY mozgássor együttesen alkotja a TARTÁLY metaforát, ahogyan a FELÜLET séma és mozgássor a FELÜLET metaforát. E két metafora egyes részeinek hangsúlyosabbá válásának eredményeképpen jött létre a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL séma és mozgássor, illetve belőlük a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL metafora. Ez utóbbi egyes részeinek kiemelődése és absztrahálódása pedig a KIINDULÓPONT–VÉGPONT séma és mozgássor, illetve metafora létrejöttét eredményezte. A KIINDULÓPONT–VÉGPONT metaforából a hangsúly áttevődött magára a két pontot összekötő „ösvényre”, kiemelve a köztük lévő kapcsolatot, melyből létrejött a KAPCSOLAT séma és mozgássor, illetve maga a KAPCSOLAT metafora. E szemantikai térkép mentén helyezkednek el a határozói elemek (névutók, igekötők, ragok), beleilleszkedve a sémák, mozgássorok és metaforák alkotta kapcsolatrendszerbe. A fenti térkép természetesen sokkal több elemmel, kapcsolódással és elágazással rendelkezik, de a jelen dolgozat – a téma terjedelmi igénye miatt – csupán a fenti összefüggésekre fókuszál.

4.1. TARTÁLY

A TARTÁLY képi séma alapja egy olyan, tartályhoz hasonló és a belsejében üreget tartalmazó tárgy, amely a háromdimenziós térben szélességgel, hosszúsággal és mélységgel rendelkezik. Belső tere alkalmas más tárgyak tárolására, így a séma szerkezeti elemei a következők:

- belső rész
- határ / határvonal
- külső rész
- tartalmazott dolog

3. ábra: TARTÁLY séma /2D/

A séma leképezésének alapjául az emberi test mint a belső szervek tároló tartálya szolgálhatott. A TARTÁLY sémához kapcsolódott a TELE-ÜRES séma, amely lehetővé tette, hogy kétféle tartályt különböztessünk meg: **nyitott** és **zárt** tartályokat. Ezt a kérdéskört máshogyan közelítette meg Pléh Csaba gyermeknyelvi vizsgálataiban, ahol egy tárgyfelismerési feladatban (tartályok vs. felületek) azt tapasztalta, hogy a gyerekek a tartályszerű dolgokat ismerték fel a legkönnyebben, és a felismerés során a prototípushatás érvényesült, ugyanis a jellegzetes tartályokat nehéz volt felületként kezelniük a kísérleti alanyoknak (2001: 263). A tartályok ebből a szemszögből tehát úgy is osztályozhatók, mint prototipikus és a nem-prototipikus tartályok.

4. ábra: Zárt és nyitott tartály /2D/

A tartálytípusok közti különbségtétel azért lényeges, mert a zárt (T_z) és nyitott (T_{ny}) tartályok tárolási kapacitása eltérő. A zárt tartály nemcsak attól lehet zárt, hogy nincs rajta bemeneti nyílás, hanem attól is, hogy az ürege már telített. A nyitott tartály viszont teljesen vagy részlegesen befogadóképes, tárolásra alkalmas. Ennek alapján hívhatnánk *teli* és *üres* tartályoknak is, azonban szerencsésebb a *zárt* és *nyitott* elnevezést megtartani, hiszen nem minden nyitott tartály teljesen üres. Számos olyan eset van, amikor csak félig telített a tartály, de az *üres* megnevezés azonban ezt a jelentésárnyalatot nem adná vissza maradéktalanul. A zárt és nyitott tartályok funkciójukat tekintve eltérőek, s a közöttük lévő fizikális eltérés különbséget eredményez a jelentésszerkezetükben is. A zárt tartályok befogadóképességük határára érve általában TORLASZ-ként ábrázolódnak, míg a nyitott tartályok tárolóhelyként. Amant és munkatársai szerint a tartályok közti különbségek érzékelése valójában interpretációs különbségekből fakad, hiszen amíg egy ház legtöbbször HELY-ként vagy KÖRÜLHATÁROLT TERÜLET-ként értelmeződik, addig a túzoltó szemével nézve egy ház TARTÁLY-ként is megjelenhet, mint kimentendő embereket „tartalmazó” tárgy (Amant és mtsai 2006: 293).

(6) A villám egy fába csapott.

T_{z1}

(7) Anita terve akadályokba ütközött.

T_{z2}

A (6) és (7) mondatok zárt tartályokat tartalmaznak, de amíg a (6) mondat egy fizikai síkon megvalósuló akadályt jelöl, addig a (7) mondat egy nem-fizikai síkon megjelenő torlaszt. A vilám számára a *fa* akadályként jelent meg, amely haladásának útjában állt, és megállította azt. Anita tervének kivitelezésében valamely körülmény akadályt, illetve torlaszt képezett, melynek hatására a terv megvalósulása megkérdőjeleződött. Zárt tartályok esetén a jelentésszerkezetben megjelenik a TORLASZ séma, amely a fenti mondatokban azt eredményezte, hogy a *fa* és az *akadály* mint zárt tartály TORLASZ-ként értelmeződik.

A nyitott tartályok azonban másképp működnek, hiszen alapvető funkciójuk a tartalmazás, mely a TARTALOM séma kapcsolódásával jár együtt:

(8) *A nő kiment a szobából.*

(9) *A leves kifutott a fazékból.*

Az (8) és (9) mondatban a tartályok látszólag nem egyformák a két mondatban, ugyanis a *szoba* mint tartály elvesztette a mondat szintjén jelölt teljes tartalmát (*nő*), míg a *fazék* esetében a folyadék csupán részlegesen hagyta el a tartályt. A különbség azonban nem a tartályok jellegéből fakadó eltérésből adódik, hanem a tartalmazott objektumok jellegéből (folyadék, illetve szilárd dolog). Mindkét tartály esetében a tartály és a tartalmazott dolog közti relációt BENNE helyzetként értelmezzük, függetlenül annak minőségi vagy mennyiségi jellemzőitől. A nyitott tartályok befogadóképessége előhívja a tartalmazó funkciót, mely a KI-BE sémát is bekapcsolja a jelentésszerkezetbe. Emiatt nem lényegesek a vertikális vagy horizontális irányú mozgások, azaz nem teszünk nyelvi különbséget, hogy a szobából való kilépés horizontális irányú és a fazékból a folyadék távozása vertikális irányú mozgás, mert csak az a fontos, hogy a mozgás kifelé vagy befelé tart.

A TARTÁLY sémához három, belső irányultságú, illetve helyzetű relációra vonatkozó határozórag kapcsolódik:

- a *-ban/-ben*, amely egy állapotot jelölve a BENNE helyzet fenntartását jelöli, a tartály belső részében való tartózkodást, és a belső résszel való fizikai érintkezést jelöli;
- a *-ba/-be*, amely a BENNE helyzet létrejöttére vonatkozik, a tartály külső részéből elindulva, a határvonalon keresztüli áthatolást követően a tartály belső része felé tartó mozgást jelöli;
- és a *-ból/-ből*, amely a BENNE helyzet megszűntét fejezi ki, a belső részéből elinduló mozgást jelent, ahol a mozgás a tartályon kívülre irányul.

A fenti ragok közül *-ban/-ben* az egyetlen dinamikus rag, amely egy kiragadott állapotot jelöl, és – az alapját képező állókép segítségével – a tartályban tartózkodást és a tartály belső részét emeli ki. Az akcióragok a FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL séma kapcsolódásával azonban arra is képesek, hogy megmutassák, a mondatban szereplő tartály forrása (T_f) vagy célja (T_c) a mozgássornak, pl.:

(10) *Péter elment a kávézóba.*

(11) *Péter elment a kávézóból.*

Amíg a (10) mondatban a *kávészó* a mozgássor célja és így a F–Ö–C sémából a CÉL rész emelkedik ki a jelentésszerkezetben, addig a (11) mondat esetén a *kávészó* az eseménysor forrása, és így a F–Ö–C sémából a FORRÁS rész kerül előtérbe.

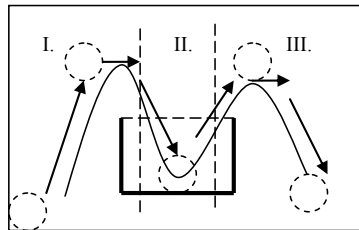
A TARTÁLY képi sémából létrejött TARTÁLY metafora számos elvont fogalmi tartomány megértesét segíti. Így például megjelenik az idővel kapcsolatos kifejezésekben is, ráadásul az időbeli mozgás flexibilitása lehetőséget ad arra, hogy egy nyitott tartály zárt tartály legyen:

(12) *Már csak pár perc van hátra az utolsó órából.*

(13) *A gyors munka ellenére a mérnök kifutott a határidő**ből**.*

A (12) és (13) mondatokban a *-ból/-ből* rag jelzi, hogy az objektumok között (*perc – óra, mérnök munkája – határidő*) BENNE helyzet áll fenn, mely megszűnőben van, és a még nyitott tartály (*óra*) befogadóképességének határához ért, azaz már csak pár perc „fér bele” az órába mint tartályba, s utána „megtelik”, zárt tartállyá változik. Hasonló a helyzet a mérnök munkájával, amelynek az elvégzésére szolgáló idő vészesen fogy, s akárcsak a (12) mondatbeli percek, az idő mint fizikai tartalommal rendelkező dolog jelenik meg és telíti a tartályként megjelenő *határidőt*.

A TARTÁLY metafora azonban nemcsak a TARTÁLY sémát tartalmazza, hanem dinamikus képként egy sematikus mozgássort is, mely egyfajta használati szabályként a tartályhoz kapcsolódó műveletekről (pl. emberi test mint tartály a táplálkozás kapcsán) szolgáltat információt.

5. ábra: A TARTÁLY mozgássor /2D/

A TARTÁLY mozgássor a tartályként szolgáló dolog használatára vonatkozó műveleti sor, amely három fázisra osztható: *közelítő* (I.), *tartalmazó* (II.) és *távolodó* (III.) fázisokra. A tartályként szereplő, statikus helyzetben lévő objektum az 5. ábra közepén vastagított vonallal került kiemelésre, a helyváltoztatásban lévő objektumot a vékony, szaggatott vonal jelöli, amelynek haladási irányát a mellette található nyilak mutatják. Lényeges jellemző, hogy a *közelítő* fázis (I.) végén és a *távolodó* fázis (III.) elején határátlépés történik (a tartályként szereplő dolog belső terébe tartó mozgás által), melyet követ a *tartalmazó* fázis (II.). A fázisok időben egymás után jönnek, szerepük pedig az egyes határozóragok jelentésénél van, ahol az adott rag jelentésszerkezetében a teljes mozgássornak csak az egyik fázisa emelkedik ki és lesz hangsúlyos. Például a *-ba/-be* rag esetében a BENNE helyzet elérése lényeges jelentéselem a rag szemantikai leírásakor, tehát feltételezhető, hogy a rag jelentésszerkezetében a TARTÁLY mozgássor *közelítő* fázisa emelkedik ki. Ezzel szemben a távolodást jelentő *-ból/-ből* esetében más a helyzet, mert ott a TARTÁLY mozgássor egészéből a *távolodó* fázis válik hangsúlyossá. Emiatt a fenti határozóragok dinamikus ragként

vagy akcióragként tartalmazzák ugyanazt a mozgássort, de annak eltérő fázisaira vonatkoznak, és kontextusba kerülésükkor a háttérben a többi fázist is tartalmazzák, pl.:

(14) *Sára Debrecenből* jött.

Az (14) mondatban a távolodó fázist profiláló *-ból/-ből* jelenik meg a városnév (*Debrecen*) mellett, mutatva azt, hogy ez a főnév tartályként értelmeződött, és nem felületként. Ezért a *Debrecenből* alak elfogadható a *Debrecenből* jönni szerkezetben, és az ott szereplő *-ból/-ből* rag nem cserélhető ki a felületek térvizonyait jelölő *-ról/-ről* raggal (*Debrecenről* jönni), még akkor sem, ha az szintén távolodó fázist profiláló határozórag is. Ez a használati eltérés arra enged következtetni, hogy annak idején a debreceni lakosok városukat tartályként értelmezték, feltételezhetően földrajzi, domborzati vagy közlekedési okoknál fogva, szemben más települések lakóival, akik viszont saját lakóhelyüket felületként érzékelték (pl. *Szeged – Szegeden*, *Buda – Budán*, *Sátorajáújhely – Sátorajáújhelyen*, *Mezőtúr – Mezőtúron* stb.). Az, hogy tartályként vagy felületként érzékelnünk valamely tárgyat, helyet, dolgot nagyban függ attól, hogy hogyan, milyen mozgássorok mentén használjuk azt. Ha a használati jellemzők a TARTÁLY mozgássor sematikus mintázatára hasonlítanak, nagy az esély arra, hogy az ott lakók a nyelvhasználatra vetítve is tartályként fogják érzékelni.

A TARTÁLY mozgássornak tehát a teljes mintázata átvételre kerül, amikor az egyes határozóragok jelentésszerkezetében megjelenik, így valósulhat meg az, hogy a TARTÁLY mozgássort tartalmazó határozóragok (*-ba/-be*, *-ban/-ben*, *-ból/-ből*) jelentésében a másik két fázis is másodlagosan jelen van, melyek logikai előfeltevésként vagy következményként is felfoghatók. Például a (14) mondat előfeltevése az, hogy Sára korábban Debrecenben volt (és esetleg még korábban megérkezett Debrecenbe), tehát a TARTÁLY mozgássor tartalmazó fázisa már korábban lejátszódott. A TARTÁLY séma és a TARTÁLY mozgássor alkotja a TARTÁLY metaforát, amely az alábbi tematikájú kifejezésekben gyakran megjelenik:

a.) Idővel kapcsolatos kifejezések

Az időbeli egységek egy része tartályként konceptualizálódik, pl.:

(15) *Kovácsék februárban* költöztek.

Tartály: február

Tartalmazott objektum: Kovácsék

(16) *A változás években* mérhető.

Tartály: év

Tartalmazott objektum: változás

b.) Emberi kapcsolatok, pl.:

(17) *Péter kilép a házasságból* és új kapcsolatba kezd;

Tartály: házasság, kapcsolat

Tartalmazott objektum: Péter

c.) Testi, fizikai állapotok, pl.:

(18) *Péter kilábal* az influenzából, de a mája gyulladásban van.

Tartály: influenza, gyulladás

Tartalmazott objektum: Péter

(19) *Péter fogába* belenyilalt a fájdalom.

Tartály: fog

Tartalmazott objektum: fájdalom (Péteré)

d.) Érzelmek, hangulati állapotok, pl.:

(20) *Anna szerelmes volt a barátjába.*

Tartály: barát

Tartalmazott objektum: szerelem (Annáé)

(21) *Péter csalódott az életben.*

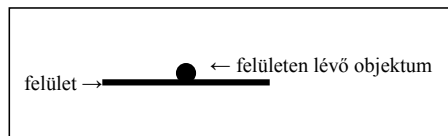
Tartály: élet

Tartalmazott objektum: csalódás (Péteré)

4.2. FELÜLET

A FELÜLET séma alapja egy olyan tárgy, amely akár egy 2D-ban látott tartály valamelyik leválasztott oldala is lehetne, amely se mélységgel, se belső térrel nem rendelkezik. Két fő funkciója a *támasztás*, azaz egy másik tárgy *tartása/megtartása*, illetve az *elválasztás*. A séma szerkezeti elemei a következők:

- felület
- felületen lévő objektum

6. ábra: A FELÜLET séma

A séma a térben elforgatható, így kapcsolódhatnak az egymáshoz való viszonyításra alapuló, vertikális tengelyt kiemelő FENT–LENT, valamint a horizontális tengely mentén elhelyezkedő JOBB–BAL.

7. ábra: A FELÜLET séma elforgathatósága /2D/

A vertikális (F_v) és horizontális (F_h) térbeli viszonyok különbségei azonban a nyelvi kifejezésekben nem jelennek meg, hiszen azok minden esetben RAJTA helyzetként értelmeződnek, ami azt jelenti, hogy függőleges vagy vízszintes helyzetű relációban a két objektum felületükön érintkezik egymással, és az érintkezésen túl a rajtalévő dolog nyomóerőt is kifejt a másik dologra.

(22) *Az óra a falon függ.*

F_v

(23) *A rendőr az utcán irányítja a forgalmat.*

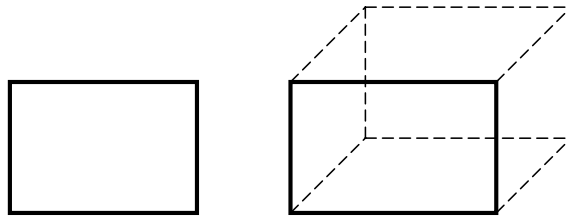
F_h

A (22) és (23) mondatokban az *-n/-on/-en/-ön* rag mint a RAJTA helyzet egyik határozóragja jelöli, hogy a főnév (*fal*), amihez kapcsolódott, FELÜLET-ként értelmeződött. A vertikális FELÜLET sémát illusztráló (22) mondatban az *óra* a függőleges tengely mentén helyezkedik el és fizikailag érintkezik a F_v -vel (*fal*) úgy, hogy az – tartóerőt biztosítva – képes legyen az órát megtámasztani, amelynek eredményeképpen – a gravitáció vonzása ellenére – az óra nem esik le a földre. A vertikális természetessége miatt, vagyis hogy az ember felegyenesedve jár és így testtartása a függőleges ten-

gelyhez igazodik, az a dolog fog előtérbe kerülni, amelyik a vertikális tengely mentén helyezkedik el. A vertikális FELÜLET sémában ez tárgy a **felületként ábrázolt dolog** /(22) példa: *fall*.

A horizontális FELÜLET sémát bemutató (23) mondat esetében az *utca* az, amelyik a felszínén megtartja a *rendőrt*. Mivel a vertikálitás természetessége itt is elsőbbséget élvez, így nem a felületként ábrázolt tárgy, hanem a függőleges tengely mentén elhelyezkedő **objektum** (*rendőr*) emelkedik ki. A FELÜLET sémában a *támasztás* kerül előtérbe, ahol – a tartályokkal történő belső érintkezés ellentételezéseként – a felületek felszínén történő, külső fizikai érintkezés válik hangsúlyossá.

Gyakori, hogy az adott objektum valójában nem is felület, hanem egy olyan tartály, amelynek valamelyik oldala 2D-ban ábrázolódott. Ezért fontos elkülöníteni a **felületeket** és az **felületszerű tartályokat**, mely utóbbiak csak felületnek látszanak, de valójában tartályok.

8. ábra: Felület és felületszerű tartály, szemből /3D/

A kétféle felület megkülönböztetése azért lényeges, mert eltérő funkcióval rendelkeznek: a felületek elsősorban támasztásra, megtámasztásra szolgálnak, a felületszerű tartályok viszont a bennük tartalmazott dolog elszigetelésére (adott esetben akár megvédésére, elzárására vagy akadályozására), a külvilágtól vagy más dolgoktól való elválasztásra szolgálnak.

(24) *A könyv az asztalon hever.*

Felület: asztal

Felületen lévő objektum: könyv

(25) *András véletlenül rátaposott a cipőmre.*

Felület: cipő

Felületre kerülő objektum: András

A (24) mondat esetén az asztal valódi felületként a könyv megtartását, alátámasztását szolgálja, de a (25) mondatban a cipő felületszerű tartály, amelynek külső felszínét érinti a felületre kerülő dolog (*András*), elválasztva/védve a felületszerű tartály belső részében tartalmazott dolgot (*láb*).

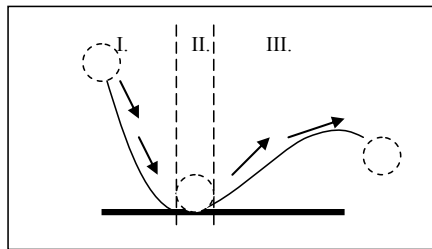
A FELÜLET sémához kapcsolódó határozóragok esetében három ragot találunk, amelyek a RAJTA helyzet valamelyik fázisát jelölik:

- az *-n/-on/-en/-ön*, amely a RAJTA helyzet fenntartását fejezi ki, egy olyan helyzeti relációt, ahol a FELÜLET egyik oldalán egy dolog érintkezik a felszínével, és vízszintes helyzetben nyomóerőt is fejt ki rá;
- a *-ra/-re*, amely a RAJTA helyzet létrejöttét jelöli, ahol egy, a felülethez közelítő dolog mozog a felület felé, hogy felszíni érintkezésbe kerüljön vele, és az megtartsa vagy elkülönítse valamitől;

- a *-ról/-ről*, amely a RAJTA helyzet megszűnését jelöli, ahol a felülettől távolodó mozgást végző dolog a felülettel való felszíni érintkezés megszüntetésére törekszik.

A felsorolt ragok közül az *-n/-on/-en/-ön* az egyedüli dinamikus rag, amely – az alapját képező, pillanatnyiságot megjelenítő képi sémából eredően – a felületen levést és a felszínnel való érintkezést fejezi ki. A *-ra/-re* és *-ról/-ről* akcióragok esetében – tartalmazván a F–Ö–C sémát – a közelítő, illetve távolodó fázis emelődik ki az eseménysor egészéből.

A FELÜLET metafora a FELÜLET séma mellett annak használati szabályát is tartalmazza: ez a FELÜLET mozgássor, amely sematikus megadja a felületként konceptualizált dolog használati jellemzőit.

9. ábra: A FELÜLET mozgássor /2D/

A FELÜLET mozgássor a TARTÁLY mozgássorhoz hasonlóan három, időben egymásra következő fázisból áll: *közelítő* (I.), *rajtalevő* (II.) és *távolodó* (III.) fázisokból. Az ábrán a vastagított vonal a felületként érzékelt, statikus helyzetű dolog (stabil objektum) sematikus megjelenítésére szolgál, míg a vékony vonal a helyváltoztatásban lévő dolog (mobil objektum) mozgását mutatja, a mellette látható nyilak pedig mozgásának irányát jelölik. Azonban a *közelítő* fázis (I.) végén és a *távolodó* fázis (III.) elején nem történik határátlépés, mert a *rajtalevés* fázisában (II.) a másik objektum csupán a felületként szolgáló dolog külső felszínével érintkezik. Az érintkezésnek alapvetően két funkciója lehet: *támasztás/ megtartás* (valódi felületek), illetve *elválasztás/ elkülönítés/ különválasztás* (felületszerű tartályok).

A RAJTA helyzet ragjai az alábbi tematikájú kifejezésekben igen gyakran megjelennek, és jelzik a FELÜLET séma és a FELÜLET mozgássor alapján létrejött FELÜLET metafora segítségével, hogy a hozzájuk tartozó főnév felületként értelmeződött:

a.) Idővel kapcsolatos kifejezések

A TARTÁLY metaforánál már előjött ez a csoport, mivel az időegységek egy része tartályként értelmeződik. Ám bizonyos esetekben *elkülönítés/ különválasztás*, azaz tagolás céljából *felületszerű tartályokként* is megjelenhetnek:

- Napok nevei, pl.: *napon, hétfőn, pénteken* stb.
- Évszakok nevei, pl.: *télen, nyáron* (ahol az évszakokat alkotó hónapok tartályként egymásra következnek), pl.:

(28) *Péter nyáron megbetegedett.*

Felület: nyár

Felületen lévő objektum: Péter

b.) Érzelmek, állapotok, pl.:

(29) *Péter haragszik a szomszédjára.*

Felületszerű tartály: szomszéd

Felületre kerülő objektum: harag (Péteré)

A dolgok tartályként vagy felületként való konceptualizálása sok esetben a beszélő attitűdjén is múlik, azaz hogy az adott dolog, szituáció milyen érzelmeket vált ki belőle, és hogyan szemléli meg az adott helyzetet, térbeli relációt. Így például az alábbi mondatokban (31, 33) megfigyelhető, hogy az akadálymentes folyamatok, mozgások esetében a stabil objektumok felületként konceptualizálódnak, míg az akadályoztatott események, dolgok tartályként (30, 32). Ezt a határozórag mutatja meg, mely alaktanilag a stabil objektumot jelölő főnév mellé kerül:

(30) *Belebonyolódik vmibe*

(‘nehézség támadt’)

Rag: *-ba/-be* (közelítő fázis)

Konceptualizálási forma: tartály

Mozgássor: TARTÁLY

(31) *Ráér vmire*

(‘nem akadályoztatott’)

Rag: *-ra/-re* (közelítő fázis)

Konceptualizálási forma: felület

Mozgássor: FELÜLET

(32) *Útban van*

(‘akadályt képez’)

Rag: *-ban/-ben* (tartalmazó fázis)

Konceptualizálási forma: tartály

Mozgássor: TARTÁLY

(33) *Úton van*

(‘akadálymentesen halad’)

Rag: *-n/-on/-en/-ön* (rajtalevő f.)

Konceptualizálási forma: felület

Mozgássor: FELÜLET

Bizonyos esetekben a tartályként konceptualizált dolgok is lehetnek pozitív megítélésűek, és a felületek pedig negatívak. Ez különösen abban az esetben érvényesül, ha valamely dolog vagy esemény stabilitásán/ intenzivitásán/ alaposságán/ mélységén/ állandó jellegén/ hosszan tartó lefolyásán van a hangsúly. Az alábbi mondatokban például megfigyelhető, hogy a felületként szolgáló tárgy/esemény a felületesség, a rövid idejűség, a rendszertelenség vagy a bizonytalanság jelentésmozzanatát hordozza (35, 37), míg a tartályként konceptualizált tárgy ennek ellenkezőjét (34, 36):

(34) *Jártas vmiben*

(‘elmélyült tudással bír’)

Rag: *-ban/-ben* (tartalmazó fázis)

Konceptualizálási forma: tartály

Mozgássor: TARTÁLY

(35) *Tud vmiről*

(‘némi információval rendelkezik a dologról’)²

Rag: *-ról/-ről* (távolodó fázis)

Konceptualizálási forma: felület

Mozgássor: FELÜLET

(36) *Szerelmes vkibe*

(intenzív érzelem)

Rag: *-ba/-be* (közelítő fázis)

Konceptualizálási forma: tartály

Mozgássor: TARTÁLY

(37) *Árulkodik vkiről*

(‘a másik tudta, bevonása nélkül az illetőt rossz színben tünteti fel’)

Rag: *-ra/-re* (közelítő fázis)

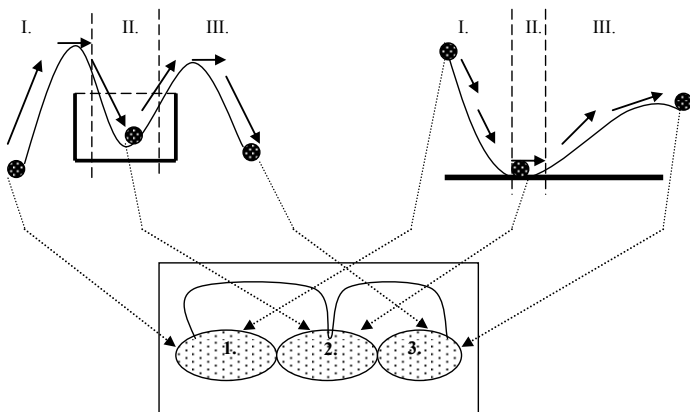
Konceptualizálási forma: felület

Mozgássor: FELÜLET

² Az accusativusi és a helyhatározói esetek közötti „átjárhatóság” nem ismeretlen jelenség (Sipőcz 2006: 23). Így a tárgyrag és a FELÜLET mozgássor ragjai is gyakran alkotnak egymással szemantikai párokat. Az aktuális példában is ez történik, hiszen ha a *tud vmiről* mellé a *tud vmit* (‘legendő/biztos tudással bír’) kifejezést állítjuk, látható, hogy itt a tárgyrag megjelenése egy teljes egészében birtokolt és hozzáférhető tudást jelöl, míg a *-ról/-ről* esetében ez a tudás csupán részleges.

4.3. FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL

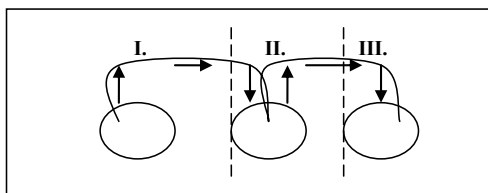
A képi sémákat és metaforákat többféleképpen rendezhetjük csoportokba tematikájuk és bonyolultságuk szerint. Ez utóbbi szempont esetében mindenképpen fontos elkülöníteni azokat a sémákat, amelyek alkotóelemként is szolgálnak összetettebb sémák számára, ezek a dinamikus sémák. A TARTÁLY és FELÜLET sémák a dinamikus sémák körébe tartoznak, hiszen alapjául szolgálnak más, összetett sémák számára, így a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL (F–Ö–C) akcióséma számára is. A F–Ö–C séma valójában a TARTÁLY és a FELÜLET mozgássorok együtteséből adódik, hiszen a séma lényege a valahonnan valamin keresztül valahová jutás, amely mindkét metafora mozgássoránál hasonló eseménysorok mentén történik:

10. ábra: FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL séma /2D/

A 10. ábra a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL séma létrejöttét mutatja be a TARTÁLY és a FELÜLET mozgássor három, egymásra következő fázisának (római számmal jelölve) legfontosabb fázispontjai (arab számmal jelölve) alapján, melyek aztán egy újabb képben ábrázolódnak együtt (pontosított vonalú nyilak jelzik a fázispontok kiemelődését). Ennek a mozgássornak lényege az 1-es fázispontból a 2-es fázisponton keresztül a 3-as fázispontba való jutás. A fázispontok a mozgássorokból egyetlen kiragadott helyzeti pontnál lévő konkrét objektumokat jelölnek, amelyek később már sematizált objektumokként jelennek meg a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL sémában. Fontos jellemző, hogy mind a három objektum egyforma hangsúlyt kap a sémaszervezetben. A sémához kétféle mozgássor kapcsolódhat attól függően, hogy a mozgássorban résztvevő dolgok tartályként vagy felületként ábrázolódnak, azaz az objektumok jelölhetnek tartályokat vagy felületeket. Emiatt szükséges elkülöníteni a **tartályalapú** FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL mozgássort és a **felületalapú** FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL mozgássort, hiszen eltérő ragok fognak hozzájuk kapcsolódni.

A tartályalapú FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL mozgássor a benne szereplő objektumok (tartályok) miatt négy határátlépést tartalmaz, az I-es fázisban egyet (kifelé), a II-es fázisban kettőt (befelé és kifelé), és a III-as fázisban egyet (befelé):

11. ábra: Tartályalapú FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL mozgássor /2D/

I. fázis (kifelé tartó mozgás): *-ból/-ből*II. fázis (befelé és kifelé tartó mozgás, mely egymást kioltva statikus állapotot is jelölhet): *-ban/-ben*III. fázis (befelé tartó mozgás): *-ba/-be* (helyviszonyok) / *-vá/vé* (entitás-viszonyok)

Sok esetben azonban a tartályalapú FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL séma nyelvi szerkezetbe való bekerülésakor megfigyelhető, hogy a három fázisból az egyik hangsúlytalanná válik. Ez leggyakrabban a II-es fázis esetében következik be, méghozzá úgy, hogy implicitté válik a nyelvi kifejezésekben, így ott csak az I-es és a III-as fázis emelődik ki, pl.:

(38) Anita csöbör**ből** vödör**be** esett.

I. fázis III. fázis

Rag: *-ból/-ből* (I. fázis) és *-ba/-be* (III. fázis)

Konceptualizálási forma: tartály

Konceptualizált objektum típusa: tárgy

Mozgássor: tartályalapú F–Ö–C

A (38) mondat a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL séma bizonyos szemantikai elemeit (FORRÁS és CÉL) tartalmazza, azonban az ÖSVÉNY-ként szimbolizált dolog, a két objektum (*csöbör* és *vödör*) közötti átvívó szakasz nyelvileg (a *vmin át*) implicit marad. Hasonló a helyzet a következő mondatban is:

(39) Péter béká**ból** királyfi**vá** változott.

I. fázis III. fázis

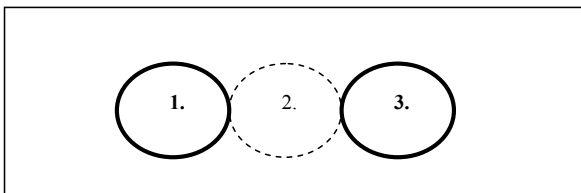
Rag: *-ból/-ből* (I. fázis) és *-vá/-vé* (III. fázis)

Konceptualizálási forma: tartály

Konceptualizált objektum típusa: entitás (állapot)

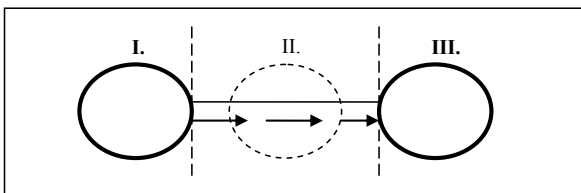
Mozgássor: tartályalapú F–Ö–C

A fenti esetekben az ösvény, azaz a II-es fázis és az abban szereplő objektum (2-es) hangsúlyosságának elvesztése változást eredményezett az eredeti sémában és mozgássorban, a határátlépések száma kettőre redukálódik (1. objektum – kifelé és 3. objektum – befelé), amely lehetővé tette a KIINDULÓPONT–VÉGPONT séma létrejöttét.

12. ábra: KIINDULÓPONT–VÉGPONT séma /2D/

A 12. ábrában a szaggatott körvonallal jelölt 2. objektum háttérbe került, elveszíti hangsúlyosságát, mely nyelvi szinten is érvényesül: a 2. objektum által jelölt dolog implicit marad a nyelvi kifejezésekben. A mozgássor ennek megfelelően szintén változik az alábbiakban:

13. ábra: KIINDULÓPONT–VÉGPONT mozgássor /2D/

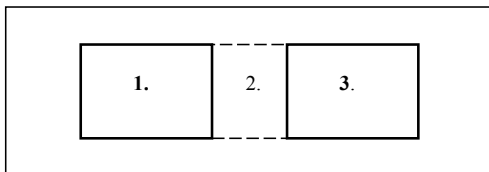
(40) *Péter reggeltől estig kereste a kulcsokat.*

Rag: *-tól/-től* (I. fázis) és *-ig* (III. fázis)

Konceptualizált objektum típusa: idő

Mozgássor: KIINDULÓPONT–VÉGPONT

A *reggel* és az *este* ugyan egymást nem közvetlenül követő napszakok, a (40) mondatban azonban mégis így ábrázolódnak. A közbülső, nappali szakasz implicit marad a nyelvi kifejezésben, noha ezt a KIINDULÓPONT–VÉGPONT séma és mozgássor háttérben lévő elemként tartalmazza. Ahogyan a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL séma esetében elkülönült a tartályalapú és a felületalapú szerkezet, úgy ez érvényes a KIINDULÓPONT–VÉGPONT sémára is. Hiszen a kiindulópontként vagy végpontként szereplő dolgok itt is lehetnek felületek vagy tartályok. A tartályalapú KIINDULÓPONT–VÉGPONT séma két tartály közötti mozgást jelenít meg, hangsúlyosan a kezdő és a záró helyzet megadásával, ahol a 2. objektum a háttérben marad:

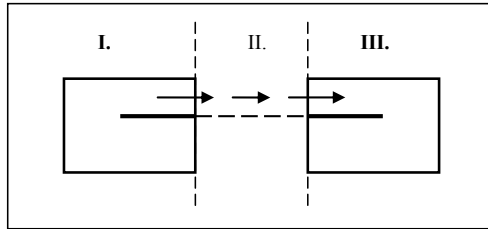

14. ábra: Tartályalapú KIINDULÓPONT–VÉGPONT séma /2D/

Míg a (41) példában az 1. objektummal jelölt állapot (*bakfis*) és a 3. objektum (*nő*) explicit a nyelvi szerkezetben, addig a 2. objektumként jelölt állapot (az átmenet a két állapot között) ebben az esetben se kerül bele nyelvi szinten a mondatba:

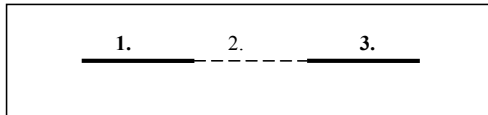
- (41) *Anita a bakfisból érett nővé vált.*
 Rag: *-ból/-ből* (1. objektum) és *-vá/-vé* (3. objektum)
 Konceptualizálási forma: tartály
 Konceptualizált objektum típusa: entitás (állapot)

A (41) mondat egy változási folyamatot fejez ki, ahol egy bizonyos állapotból (amely tartályként ábrázolódik) egy másikba jut a folyamat főszereplője. Az átmeneti szakasz/ állapot azonban szintén háttér-információként jelenik csak meg. A tartályalapú KIINDULÓPONT–VÉGPONT sémához kapcsolódó mozgássor redukálódik az eredeti mozgássorhoz képest, amelynél az I. és a III. fázis statikus állapotot jelöl, míg a II. (implicit) fázis dinamikus, határátlépő eseménysorokat.

15. ábra: Tartályalapú KIINDULÓPONT–VÉGPONT mozgássor /2D/

A tartályalapú KIINDULÓPONT–VÉGPONT sémához hasonlóan a felületalapú KIINDULÓPONT–VÉGPONT séma esetén is a 2. objektum veszt el hangsúlyosságát, míg az 1. és a 3. objektum továbbra is kiemelt:

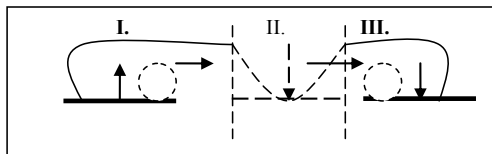
16. ábra: Felületalapú KIINDULÓPONT–VÉGPONT séma /2D/

A hangsúlytalan 2. objektum nyelviileg implicit a mondatban, noha a háttérben tartalmazza továbbra is a szerkezet, pl.:

- (42) *Péter percről percre követte az eseményeket.*
 Rag: *-ról/-ről* (1. objektum) és *-ra/-re* (3. objektum)
 Konceptualizálási forma: felület
 Konceptualizált objektum típusa: idő

A (42) mondatban az időszakaszok (*percek*) felületi érintése kapcsán jelenik meg a KIINDULÓPONT–VÉGPONT séma, hiszen az időszakaszok közötti tartomány ugyan szemantikailag benne van

a szerkezetben, nyelviileg azonban nem kerül kifejezésre. A sémához kapcsolódó felületalapú KIINDULÓPONT–VÉGPONT mozgássor ezért szintén csak háttér-információként tartalmazza a II. fázis mozgásait:

17. ábra: Felületalapú KIINDULÓPONT–VÉGPONT mozgássor /2D/

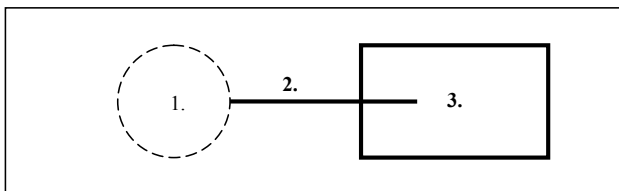
A 17. ábra nem tartalmaz határátlépést, hiszen a felületek felszínén jön létre a fizikális kontaktus a stabil és a mobil objektum között, ráadásul a II. fázisban lévő mozgássorok hangsúly nélküliek, pl.:

- (43) *Anita nem jutott egyrőől a kettőre.*
 Rag: -ról/-ről (I. fázis) és -ra/-re (III. fázis)
 Konceptualizálási forma: felület
 Konceptualizált objektum típusa: állapot

A (43) mondatban az állapotok közti átmenet nyelvi szinten nem jelenik meg, noha a jelentését tekintve a háttérben ábrázolódik. Bizonyos esetekben az is előfordulhat, hogy az adott jelentés-szerkezetben az I. fázis kerül a háttérbe, a II. és a III. fázis emelkedik ki:

- (44) *A pokolba vezető út is jószándékkal van kikövezve.*
 Rag: -val/-vel (II. fázis) és -ba/-be (III. fázis)
 Konceptualizálási forma: tartály és felület
 Konceptualizált objektum típusa: tárgy

A (44) mondat nemcsak abból a szempontból érdekes, hogy az I. fázis implicit a mondatban, hanem amiatt is, hogy egy heterogén objektum-összeállítású sémát tartalmaz. Ezek az összetett sémák (pl. FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL, KIINDULÓPONT–VÉGPONT) lehetnek vegyesek is, melyekben felületként és tartályként perceptualizált objektumok egyaránt szerepelhetnek. A (44) mondat sematikusan a következőképpen adható meg:

18. ábra: A (44) mondat sematikus megjelenítése /2D/

A szaggatott vonallal jelzett kör alakú tárgy I. fázisú objektumként azt az előfeltételezett tudást jelöli, mely szerint a mondatban szereplő út valahol/valahonnan (*forrás*) elkezdődött. Ez az információ azonban lexikális szinten nem kerül kifejezésre, így rag hiányában nem tudható, hogy

ez az objektum felület- vagy tartályszerű. A *célként* szereplő 3. objektum (*pokol*) tartályként ábrázolódik. A hozzá vezető *ösvény* szintén tartályként (*jószándék*) jelenik meg, noha a *-val/-vel* rag nem tartozik szorosan a TARTÁLY metafora ragjaihoz, hiszen nem helyviszonyokat, hanem kapcsolatokat hivatott jelölni. A *szándék* azonban gyakran tartályként szokott ábrázolódni, ahogyan az alábbi kifejezésekben is, pl.:

- (45) *Péternek szándékában állt telefonálni.*
 Rag: *-ban/-ben*, statikus
 Konceptualizált forma: tartály
 Konceptualizált objektum típusa: állapot
- (46) *Péter öngyilkossági szándékából követte el tettét.*
 Rag: *-ból/-ből*, dinamikus
 Konceptualizált forma: tartály
 Konceptualizált objektum típusa: állapot

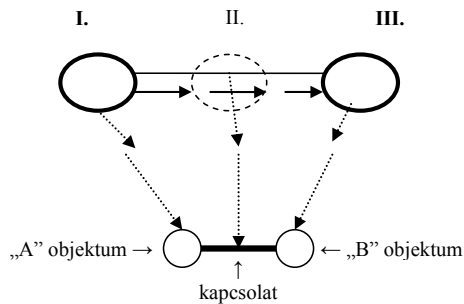
A (45) és (46) mondatban a *szándék* tartályként jelenik meg, amelyet a *-ban/-ben* és *-ból/-ből* ragok jeleznek, hiszen mind a kettő a TARTÁLY metaforához tartozik. Ezek mondatba kerülése tehát egyértelmű utalás arra, hogy az adott objektumot tartályként konceptualizálták a nyelvhasználók.

4.4. KAPCSOLAT

A KAPCSOLAT séma két dolog/objektum/esemény között fennálló relációt jelöl, amelyben a hangsúly nem az objektumokon van, nem is a reláció körülményein (tér, idő stb.), hanem magán a kapcsolaton. A KAPCSOLAT séma a következő összetevőkből áll:

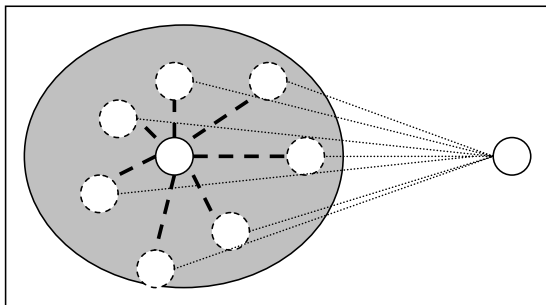
- „A” objektum
- „B” objektum
- kapcsolat

A KAPCSOLAT séma a KIINDULÓPONT–VÉGPONT séma módosulásaként az alábbi módon jöhetett létre:

19. ábra: A KAPCSOLAT séma /2D/

A KIINDULÓPONT–VÉGPONT séma két objektuma és a közöttük lévő kapcsolat átkerült a KAPCSOLAT sémába, de hangsúlyarányok között változás történt: az objektumok elvesztették hangsúlyosságukat, a kapcsolat viszont kiemelkedett. A KAPCSOLAT séma működési mechanizmusát a KAPCSOLAT mozgássor mutatja meg, amely egy lehetséges megvalósulási területen több pozícióban is létrejöhet a két objektum között:

20. ábra: A KAPCSOLAT mozgássor /2D/

A 20. ábrán a KAPCSOLAT mozgássor elemei láthatók. A szürke háttérű kör jelöli a lehetséges megvalósulási területet, ahol a vastag, szaggatott vonallal jelzett reláció létrejöhet az objektumok között. Az egyik objektum a megvalósulási körön belül, annak centrumában található, körülötte pedig szaggatott körvonallal jelölve a lehetséges helyek láthatók, ahová a másik objektum, mely a megvalósulási körön kívül van, bekerülhet. A körön kívüli objektum lehetséges mozgását, amely által elfoglalja a megvalósulási körön belüli egyik pozíciót, pontozott vonalak jelölik. A mozgássor tehát egyetlen fázisból áll, ahol a megvalósulási körön kívüli objektum, miután belép a megvalósulási körbe, elfoglalja az egyik relációképes pozíciót, és kapcsolatba kerül a már ott lévő objektummal. A megvalósulási kör centrumában lévő objektum CENTRUM-ként jelenik meg, míg a megvalósulási körön kívüli objektum PERIFÉRIA-ként, tehát a KAPCSOLAT sémához gyakran a CENTRUM–PERIFÉRIA is kapcsolódik. A megvalósulási kör formája, mérete és kiterjedése a látással és a szem látóterével, mint testi jellemzőből eredő tapasztalattal lehet összefüggésben.

Lakoff (1987: 274) a KAPCSOLAT sémának alapvetően két típusát különbözteti meg, attól függően, hogy a tartalmazott reláció milyen természetű az objektumok között:

- Aszimmetrikus viszony: Ha „A” objektum kapcsolódik „B” objektumhoz, akkor „B” irányítása alá kerül, azaz függeni fog „B”-től;
- Szimmetrikus viszony: Ha „A” objektum kapcsolódik „B” objektumhoz, akkor „B” is kapcsolódik „A”-hoz.

A relációk minőségét azonban további jellemzők is meghatározzák, melyek jellemzőit Paul Deane (1992: 63) dolgozta ki, aki szerint egy kapcsolatot alapvetően két változó jellemez:

- szilárd jelleg, amely a kapcsolat jellegének változékonyságára utal,
- erősség, ami a kapcsolat kapacitását jelöli, hogy a külső erőhatásokkal szemben mennyire ellenálló.

Beszélhetünk tehát szimmetrikus (K_{sz}), illetve aszimmetrikus (K_a) relációkról, amely utóbbi esetében az egyik objektum hangsúlyosabbá válik a másikkal:

21. ábra: Szimmetrikus és aszimmetrikus KAPCSOLAT séma

A KAPCSOLAT séma több határozóragunk jelentésszerkezetében megtalálható, így például jelen van a *-vall/-vel* és a *-stul/-stül* ragok jelentésszerkezetében, de amíg a *-vall/-vel* esetében szimmetrikus reláció jelenik meg, addig a *-stul/-stül* esetében aszimmetrikus:

(47) *Feleségével ment nyaralni Péter.*

K_a

(48) *Feleségestül ment nyaralni Péter.*

K_{sz}

Mivel a *-vall/-vel* szimmetrikus kapcsolatokra vonatkozik, a (47) mondat jelentésszerkezetében a két objektum (*Péter*, *feleség*) egyforma hangsúllyal jelenik meg. Azonban (48) mondat objektumai között aszimmetrikus a viszony áll fenn, amit a *-stul/-stül* rag jelöl, vagyis az egyik objektum (*Péter*) kiemelkedőbb, mint a másik (*felesége*). Az aszimmetrikus kapcsolatokat is tovább csoportosíthatjuk aszerint, hogy melyik objektum lesz a hangsúlyos a jelentésszerkezetben. Az egyik típusnál az aktív, szándékosan és tudatosan cselekvő személy/objektum emelkedik ki a többi objektum közül, ez az ágens-dominanciájú szerkezet. A másik típusnál viszont nem az aktív cselekvő, hanem egy másik tematikus szerepű objektum válik hangsúlyossá, ez az ágens-szubdominanciájú szerkezet. A *-stul/-stül* rag ágens-dominanciájú, hiszen *Péter* vált hangsúlyossá a (47) mondatban a *feleségéhez* képest. A *-nak/-nek* részeshatározó ragnál azonban a recipiens tematikus szerepű objektum fog kiemelődni, mivel a rag jelentésszerkezete ágens-szubdominanciájú aszimmetrikus sémát tartalmaz:

22. ábra: Ágens-dominanciájú és ágens-szubdominanciájú aszimmetrikus KAPCSOLAT séma

A kapcsolat séma a NÁLA helyezhez kapcsolódik, melyhez három határozórag tartozik:

- *-náll/-nél* rag, amely dinamikus ragként a NÁLA helyzet fenntartását jelöli;
- *-hoz/-hez/-höz*, amely akcióragként a NÁLA helyzet létrejöttét jelöli;
- *-tól/-től*, amely akcióragként a NÁLA helyzet megszűntét jelöli.

A KAPCSOLAT séma további ragok jelentésszerkezetében is megjelenik, más képi sémákkal vegyülve. Idetartozik a *-val/-vel* eszköz- és társhatározói rag, az *-ig* határvető rag, és a már korábban említett *-nak/-nek* rag. Ezek részletesebb elemzésére azonban e tanulmány keretében nem kerül sor.

A KAPCSOLAT séma és mozgássor együtteséből álló KAPCSOLAT metafora vonatkozhat térbeli vagy időbeli relációkra, de igen gyakran jelenik meg absztrakt jelentésekben is:

a.) Időbeli relációk:

- Évszakok nevei, pl.: **ősszel**, **tavasszal**
- Időintervallum kezdete:
  - Nyitott végű intervallum kezdete: *Hét órától lehet elfoglalni a helyeket a színházban.*
  - Zárt végű időintervallum kezdete: *Mához egy hétre érkezik meg a csomag.*

b.) Emberi, társas érintkezések:

- Kapcsolatok létrejötte, pl.: *férjhez megy valakihez* / *összeházasodik valakivel*
- Kapcsolatok fenntartása, pl.: *házasságban él valakivel* / *jár valakivel* / *barátkozik valakivel* / *udvarol valakinek* / *ismerkedik valakivel* / *dolgozik valakinek* / *tartozik valakihez*
- Kapcsolatok befejezése, pl. *elválik valakitől* / *szakít valakivel* / *búcsúzik valakitől* / *összeveszik valakivel*
- Társas cselekmények, pl.: *játszik valakivel* / *beszélget valakivel* / *hazudik valakinek* / *szól valakihez* stb.

5. Összegzés

A magyar határozóragok szemantikai vizsgálata számos lehetőséget rejt a jelentéstani kutatások számára. A tanulmány e számtalan lehetőség közül a képi sémák rendszerének jelentésszervező hatását kívánta feltérképezni határozóragjaink jelentésszerkezetében. A vizsgálat négy alapsémára (TARTÁLY, FELÜLET, FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL, KAPCSOLAT) összpontosított, ahol a példamondatok szemantikai elemzésekor bemutatásra került, hogy az egyes alapsémákhoz tartozó határozóragok szerkezetbe kerüléskor jelzik, hogy a hozzájuk tartozó névszó felületként vagy tartályként került konceptualizálásra, mely jelentős mértékben meghatározza a határozóragok szemantikai, használati jellemzőit. A képi sémák nemcsak a határozóragok jelentésszerkezetében jelennek meg konstruáló erővel, de belőlük is alakulhatnak újabb képi sémák. Erre szolgált példaként a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL séma, amelynek módosulása révén létrejött a KIINDULÓPONT–VÉGPONT séma, majd abból a KAPCSOLAT séma, amelyek pedig további ragok jelentésszerkezetében mutathatók ki.

Irodalom

- Amant, Robert St. – Morrison, Clayton T. – Chang, Yu-Han – Coher, Paul R. – Beal, Carole 2006. An image schema language. *Proceedings of the 7th International Conference on Cognitive Modelling (ICCM)*. 292–297.
- Bergen, Benjamin K. – Chang, Nancy C. 2000. *Spatial schematicity of prepositions in neural grammar*. Fifth Conference on Conceptual Structure, Discourse, and Language, Santa Barbara, May.
- Croft, William – Cruse, D. Alan 2004. *Cognitive linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Deane, Paul D. 1992. *Grammar in mind and brain. Explorations in cognitive syntax*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Fazakas Emese 2005. A fel, le és alá igekötő jelentésszerkezete (I.). *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XLIX: 1–2.

- Fazakas Emese 2006. A fel, le és alá igeekötő jelentésszerkezete (II.). *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* L: 1–2.
- Fazakas Emese 2007. *A fel, le és alá igeekötők használati köre a kései ómagyar kortól napjainkig*. Erdélyi Tudományos Füzetek 260. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület.
- Fillmore, Charles 1967. *The case for case*. Proceedings of the Texas Symposium on Language Universals.
- Gallagher, Shaun 2005. *How the body shapes the mind*. New York: Oxford University Press.
- Gärdenfors, Peter 2007. Cognitive semantics and image schemas with embodied forces. In: Krois, John Michael – Rosengren, Mats – Steidele, Angela – Westerkamp, Dirk (eds.): *Embodiment in cognition and culture*. Amsterdam: John Benjamins. 57–76.
- Heine, Bernd 1995. Conceptual grammaticalization and prediction. In: Taylor, John – MacLaury, Robert (eds.): *Language and the cognitive construal of the world*. Berlin: Mouton de Gruyter. 119–136.
- Ivány Rozália Eszter – Felhősi Gabriella 2006. A ceruza hegymenetben – mennyire befolyásolhatók a téri referenciakeretek? Előadás. Szeged: *Nyelvészdoktoranduszok 10. Országos Konferenciája*. 2006. nov. 30 – dec. 1.
- Johnson, Mark 1987. *The body in the mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiefer Ferenc 2000. *Jelentéelmélet*. Budapest: Corvina Kiadó.
- Koller Bálint 2003. *Metaphoricity and metonymicity in grammar: A journey in space*. Szakdolgozat. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Amerikanisztika Tanszék.
- Komlósy András 1992. Régensek és vonzatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan I: Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 299–527.
- Kothencz Gabriella 2007. A *-ban/-ben* és az *-n/-on/-en/-ön* jelentésrendszere. *Magyar Nyelv* 432–451.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lakoff, George 1987. *Women, fire and dangerous things*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1999. *Philosophy in the flesh*. New York: Basic Books.
- Landau, Barbara – Jackendoff, Ray 1993. „What” and „where” in spatial language and spatial cognition. *Behavioral and Brain Sciences* 16: 217–265. [Magyar nyelven: A „mi” és a „hol” a téri nyelvben és a téri megismerésben 2003. In: Lukács Ágnes – Király Ildikó – Racsmány Mihály – Pléh Csaba (szerk.): *A téri megismerés és a nyelv*. Budapest: Gondolat Kiadói Kör. 69–125.]
- Levelt, William 1996. Perspective taking and ellipsis in spatial descriptions. In: Bloom, Paul – Peterson, Mary – Nadel, Lynn – Garrett, Merrill (eds.): *Language and space*. Cambridge: MIT Press. 77–107. [Magyar nyelven: Nézőpontválasztás és ellipszis a téri leírásokban 2003. In: Lukács Ágnes – Király Ildikó – Racsmány Mihály – Pléh Csaba (szerk.): *A téri megismerés és a nyelv*. Budapest: Gondolat Kiadói Kör. 129–158.]
- H. Molnár Ilona 1969. Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra. In: Általános Nyelvészeti Tanulmányok VI. Budapest: Akadémiai Kiadó, 229–270.
- Nyíri Kristóf 2000. A gondolkodás képelmélete. Előadás. *Nyelv, megértés, interpretáció – A nyelv mint a kortárs filozófiai áramlatok közös problémája*. 2000. okt. 5–6. ELTE BTK, Filozófiai Intézet és Nyelvfilozófiai Csoport.
- Oakley, Todd 2007. Image schema. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 214–235.
- Pethő Gergely 1998. A *száj* szó jelentésének kognitív szemantikai leírása. *Folia Uralica Debreceniensia* 133–202.

- Pethő József 2004. *Jelentéstan. Tankönyv a BA-képzés számára*. Budapest: Bölcsész Konzorcium.
- Pléh Csaba – Vinkler Zsuzsanna – Kálmán László 1996. A téri kifejezések alaktana magyar gyermekeknél: Vizsgálat a CHILDES adatbázis alapján. *Magyar Pszichológiai Szemle* 52: 235–246.
- Pléh Csaba 2001. Téri megismerés és a nyelv. *Magyar Pszichológiai Szemle* 56: 263–286.
- Pléh Csaba – Király Ildikó – Lukács Ágnes – Racsmány Mihály 2003. A tér a szavak világában. In: Lukács Ágnes – Király Ildikó – Racsmány Mihály – Pléh Csaba (szerk.) *A téri megismerés és a nyelv*. Budapest: Gondolat Kiadói Kör. 7–26.
- Porkolábné Balogh Katalin 1988. A tanulási képességet meghatározó pszichikus funkciók fejlődése, a tanulási nehézségek korai felismerésének lehetőségei, a fejlesztés perspektívái. In: Porkolábné Balogh Katalin (szerk.): *Iskolapszichológia*. Budapest: Tankönyvkiadó. 159–186.
- Elektronikus változat: http://mek.niif.hu/04600/04669/html/balogh_pedpszich0039/balogh_pedpszich0039.html
- Richardson, Daniel C. – Spivey, Michael J. – Edelman, Shimon – Naples, Adam J. 2001. “Language is spatial”: experimental evidence for image schemas of concrete and abstract verbs. *Proceedings of the Twenty-third Annual Meeting of the Cognitive Science Society*. Mahwah, NJ: Erlbaum. 873–878.
- Rosch, Eleanor 1978. Principles of categorization. In: Rosch, Eleanor – Lloyd, Barbara (eds.): *Cognition and categorization*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum. 189–206.
- Santibanez, Francisco 2002. The OBJECT image-schema and other dependent schemas. *Atlantis. Journal of the Spanish Association of Anglo-American Studies*. Vol. XXIV. Nr. 2. (December 2002): 183–201.
- Sekuler, Robert – Blake, Randolph 2000. *Észlelés*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Szelid Veronika Petra 2007. Szerelem és erkölcs a moldvai déli csángó nyelvhasználatában. Kognitív szemantikai elemzés. *PhD-disszertáció*. Budapest: ELTE BTK.
- Szilágyi N. Sándor 1996. *Hogyan teremtsünk világot?* Kolozsvár: Erdélyi Tankönyvtanács.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2006. *A nézőpont szerepe a mondatban*. Magyar Tudományos Akadémia. I. Osztály. Archívum, Doktori előadások. <http://www.mta.hu/nytud>.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2010. *Kognitív szemantika*. Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem.
- de Vignemont, Frederique 2006. A Review of Shaun Gallagher, How the body shapes the mind. *Psyche* 12: 1–7.